

Re-reading the legacy of Wittgenstein and Qazi Saeed Qomi in the context of reflective humanities

Gholamhissein Khedri*, Ali Nasiri**

Aflaton Sadeghi***

Abstract

The incognizability of God is a fundamental question in the philosophy of religion. This article, through a comparative analysis of the views of Ludwig Wittgenstein and Qazi Saeed Qomi, examines the epistemological challenges associated with this issue. Wittgenstein, emphasizing the limitations of language in describing metaphysical truths, considers the knowledge of God to be beyond the capabilities of human language. In contrast, Qazi Qomi, emphasizing the importance of a correct understanding of religious sources, believes that knowledge of God can be attained through deep contemplation of these sources, but its admixture with human beliefs can lead to misunderstandings in religion.

This article, through a careful examination of the works of both philosophers, shows that although both acknowledge epistemological limitations in the knowledge of God, there are fundamental differences in their concept of knowledge, approach to religion, and their theological implications. This comparison contributes to a deeper understanding of the challenges involved in the incognizability of God in both Eastern and Western philosophical traditions.

Keywords: Incognizability of God, Ludwig Wittgenstein, Qazi Saeed Qomi, Philosophy of religion, Epistemological challenges, Language, Religious sources.

* Associate Professor at departmet of Philosophy, Theology and Ethics, Payame Noor University, Tehran, iran (Corresponding Author), Gh.khedri@pnu.ac.ir

** phd candidate of Philosophy of Religion at Payame Noor University, tehran.iran, na1488927@gmail.com

*** Associate Professor at Yazd Branch of Payame Noor University, A_sadeghi@pnu.ac.ir

Date received: 27/10/2024, Date of acceptance: 02/12/2024

Introduction

The concept of God's incognizability, or unknowability, has been a central theme in religious and philosophical discourse for centuries. This paper delves into this profound question by examining the perspectives of two influential thinkers: Ludwig Wittgenstein and Qazi Saeed Qomi. These two figures, hailing from vastly different cultural and intellectual traditions, offer unique insights into the epistemological limitations and possibilities of divine knowledge.

Wittgenstein: The Limits of Language: Ludwig Wittgenstein, a prominent 20th-century philosopher, is renowned for his exploration of the limits of language. In his later works, particularly *Philosophical Investigations*, he argues that language is inherently tied to our experiences and the world as we perceive it. Metaphysical concepts, such as the nature of God, transcend the boundaries of ordinary language.

Wittgenstein suggests that religious language is often used symbolically rather than literally. When we speak of God, we are not referring to a being that can be comprehended in the same way as empirical objects. Instead, religious language serves as a means of expressing profound spiritual experiences and aspirations. While it may seem paradoxical, Wittgenstein contends that it is precisely through the recognition of the limits of language that we can approach the ineffable nature of the divine.

Qazi Saeed Qomi: The Role of Revelation: Qazi Saeed Qomi, a renowned Islamic scholar and philosopher, offers a different perspective on the incognizability of God. While acknowledging the limitations of human reason, Qomi emphasizes the importance of divine revelation as a source of knowledge about God. He argues that through the careful study and contemplation of religious texts, particularly the Quran and the teachings of the Prophet Muhammad, one can gain a deeper understanding of the divine.

However, Qomi also cautions against the tendency to impose human limitations and concepts onto the divine. He stresses the importance of distinguishing between the attributes of God, as revealed in scripture, and the limitations of human understanding. By recognizing the transcendent nature of God, we can avoid the pitfalls of anthropomorphism and idolatry.

Materials & Methods

While Wittgenstein and Qomi arrive at similar conclusions regarding the incognizability of God, their approaches differ significantly. Wittgenstein focuses on

93 Abstract

the limitations of language, while Qomi emphasizes the role of revelation. Both thinkers acknowledge the inadequacy of human reason in fully comprehending the divine, but they diverge in their understanding of how to approach this challenge.

Wittgenstein's linguistic analysis highlights the symbolic nature of religious language, suggesting that our understanding of God is ultimately limited by the constraints of human thought. Qomi, on the other hand, offers a more optimistic view, suggesting that through divine revelation and spiritual contemplation, we can attain a deeper, albeit imperfect, knowledge of the divine.

Discussion & Result

Both Wittgenstein and Qazi Saeed Qomi concur on the belief that God cannot be fully comprehended.

Wittgenstein asserts that language is insufficient for understanding God, and we approach the divine through symbols and spiritual experiences. Qazi Qomi also maintains that human reason is limited, and knowledge of God can only be attained through divine revelation. Conclusion: Both philosophers highlight the limitations of human understanding of God, but they propose different paths to this knowledge.

Conclusion

The incognizability of God remains a profound and enduring question. By examining the perspectives of Wittgenstein and Qazi Saeed Qomi, we gain valuable insights into the epistemological challenges and the potential avenues for exploring the divine. Both thinkers, despite their divergent approaches, converge on the idea that human understanding of God is inherently limited. However, they also suggest that through careful reflection, spiritual practice, and a humble recognition of our limitations, we can deepen our connection to the divine.

Bibliography

- Kharmshahi, B. (1978). *Logical positivism*. Tehran: Scientific and Cultural Publishing. (Original work published 1978). [in Persian]
- Tabatabaei, M. H. (1950). *Principles of philosophy and the method of realism* (Vol. 3). Qom: Sadra Publications. [in Persian]
- Karimi, J. (2011). *Positivism and sociology*. Tehran: Razi University Press. [in Persian]
- Copleston, F. (1970). *A history of philosophy* (Vol. 8). Tehran: Scientific and Cultural Publishing. [in Persian]

- Ghazizadeh, S. M. M. (1956). *Sharh-e Towhid-e Saduq* (Vol. 3). Tehran: Ministry of Culture and Islamic Guidance. [in Persian]
- Mahdavinejad, M. H. (2013). *Religion and knowledge*. Tehran: Imam Sadegh University Press. [in Persian]
- Wittgenstein, L. (1969). *Tractatus logico-philosophicus* (M. Abadiyan, Trans.). Tehran: Jihad Daneshgahi. [in Persian]
- Wittgenstein, L. (1953). *Philosophical investigations* (H. Mirzai, Trans., Parts 1 & 2). Tehran: Ni Publication. [in Persian]
- Corbin, H. (1970). *History of Islamic philosophy* (Vol. 2, J. Tabatabaei, Trans.). Tehran. [in Persian]
- Khatami, M. (1979). Wittgenstein and religion. *Philosophy Journal*, 1(1). Faculty of Literature and Humanities, University of Tehran. [in Persian]
- Wittgenstein, L. (1953). *Philosophical investigations*. Blackwell Publishing.
- Wittgenstein, L. (1966). *Lectures and conversations* (C. Barrett, Ed.). Oxford.
- Wittgenstein, L. (1984). *Vermischte Bemerkungen*. In *Werkausgabe Band 8* (pp. xxx-xxx). Suhrkamp.

شناخت ناپذیری خدا در نگاه ویتگنشتاین و قاضی سعید قمی: مرزهای زبان و وحی

غلامحسین خدری*

علی نصیری**، افلاطون صادقی***

چکیده

شناخت ناپذیری خدا یکی از پرسش‌های بنیادین فلسفه دین است. این مقاله با مقایسه دیدگاه‌های لودویگ ویتگنشتاین و قاضی سعید قمی، به تحلیل چالش‌های معرفتی مرتبط با این مسئله می‌پردازد. ویتگنشتاین، با تأکید بر محدودیت‌های زبان در توصیف حقایق متافیزیکی، شناخت خداوند را فراتر از امکانات زبان انسان می‌داند. در مقابل، قاضی قمی با تأکید بر اهمیت فهم صحیح از منابع دینی، معتقد است که شناخت خداوند از طریق تعمق در این منابع ممکن است، اما آمیختگی آن با عقاید بشری می‌تواند به سوء تفاهم در دین منجر شود.

این مقاله با بررسی دقیق آثار هر دو فیلسوف، نشان می‌دهد که گرچه هر دو به محدودیت‌های معرفت‌شناختی در شناخت خداوند اذعان دارند، اما تفاوت‌های بنیادینی در مفهوم شناخت، رویکرد به دین و پیامدهای اعتقادی دارند. این مقایسه به فهم عمیق‌تری از چالش‌های موجود در شناخت ناپذیری خدا در دو سنت فلسفی شرق و غرب کمک می‌کند.

کلیدواژه‌ها: شناخت ناپذیری خدا، لودویگ ویتگنشتاین، قاضی سعید قمی، فلسفه دین، چالش‌های معرفتی، زبان، منابع دینی.

* دانشیار گروه فلسفه، کلام و اخلاق، دانشگاه پیام نور، تهران، ایران (نویسنده مسئول)، gh.khedri@pnu.ac.ir

** دانشجوی مقطع دکتری دانشگاه پیام نور، تهران، ایران، na1488927@gmail.com

*** دانشیار گروه فلسفه، کلام و اخلاق، دانشگاه پیام نور، یزد، ایران، A_sadeghi@pnu.ac.ir

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۸/۰۶، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۹/۱۲

۱. مقدمه

پرسش از ماهیت و امکان شناخت خداوند، یکی از بنیادی‌ترین پرسش‌های فلسفه دین است. این مقاله با تمرکز بر دو فیلسوف برجسته، لودویگ ویتگنشتاین و قاضی سعید قمی، به بررسی ابعاد مختلف این پرسش می‌پردازد. ویتگنشتاین، با تأکید بر محدودیت‌های زبان در توصیف حقایق متافیزیکی، شناخت خداوند را فراتر از ظرفیت‌های شناختی انسان می‌داند. از سوی دیگر، قاضی سعید قمی، ضمن اعتراف به محدودیت‌های شناخت بشری، بر امکان دستیابی به شناختی نسبی از خداوند از طریق تعمق در متون دینی تأکید می‌کند. این مقاله با تحلیل عمیق دیدگاه‌های این دو فیلسوف، به دنبال پاسخ به این پرسش است که آیا شناخت خداوند ممکن است و اگر ممکن است، تا چه حد؟ همچنین، به بررسی تأثیرات این دیدگاه‌ها بر مباحث معرفت‌شناختی و الهیاتی معاصر می‌پردازد.

بحث پیرامون شناخت ناپذیری خداوند، ریشه‌های عمیقی در تاریخ اندیشه بشری دارد و در فلسفه‌های شرقی و غربی به اشکال مختلف مطرح شده است. در فلسفه اسلامی، این مسئله به ویژه در دوره‌های معتزله و معطله به اوج خود رسیده و منجر به شکل‌گیری رویکردهای متفاوتی همچون رویکرد سلبی شده^۱ است. رویکرد سلبی با نفی صفات انسانی از خداوند، بر ماهیت متعالی و فراتر از فهم بشری او تأکید می‌کند و شناخت خداوند را صرفاً از طریق نفی صفات محدود و متغیر ممکن می‌داند. در مقابل، رویکردهای ایجابی با پذیرش امکان شناخت برخی صفات مثبت خداوند، تلاش می‌کنند تا به توصیفی مثبت از او دست یابند. این تنوع رویکردها نشان‌دهنده پیچیدگی و عمق بحث پیرامون شناخت خداوند در تاریخ فلسفه اسلامی است.

ویتگنشتاین معتقد است که زبان ما، با همه پیچیدگی و ظرافت آن، ابزار محدودی برای توصیف واقعیت است. زبان ما عمدتاً برای توصیف پدیده‌های عینی و قابل مشاهده طراحی شده است و در توصیف مفاهیم انتزاعی، مانند مفاهیم اخلاقی، زیبایی‌شناختی و دینی، با محدودیت‌هایی مواجه می‌شود. او بر این باور است که بسیاری از مسائل فلسفی، از جمله پرسش درباره ماهیت خدا، ناشی از سوء تفاهم‌های زبانی هستند. ویتگنشتاین معتقد است که مفهوم خدا، به دلیل ماهیت متعالی و فراتر از تجربه حسی آن، خارج از محدوده زبان قرار دارد. به عبارت دیگر، ما نمی‌توانیم با استفاده از زبان، به توصیف کامل و دقیقی از خدا دست پیدا کنیم. تلاش برای تعریف و توصیف خدا با استفاده از مفاهیم زبانی، به نوعی تقلیل‌گرایی و ساده‌سازی مفهوم خدا منجر می‌شود.

قاضی سعید قمی، فیلسوف و عارف ایرانی، با رویکردی عمیقاً عرفانی به مسئله شناخت خداوند پرداخته است. او با انتقاد از نسبت دادن صفات مادی و محدود انسانی به خداوند، بر ماهیت متعالی و فراتر از فهم بشری او تأکید می‌کند. قاضی قمی معتقد است که شناخت خداوند تنها از طریق نفی صفات محدود و متغیر ممکن است و هرگونه تلاش برای توصیف مثبت و ایجابی خداوند، به نوعی تقلیل‌گرایی و محدود کردن او به قالب مفاهیم انسانی منجر می‌شود.

هر دو فیلسوف، ویتگنشتاین و قاضی سعید قمی، بر محدودیت‌های شناخت بشری در مورد خداوند تأکید دارند، اما از زوایای مختلف به این موضوع می‌پردازند. ویتگنشتاین بر محدودیت‌های زبان و ابزارهای شناختی انسان تمرکز می‌کند. او معتقد است که زبان ما برای توصیف مفاهیم متعالی و فراتر از تجربه حسی، ناکافی است اما قاضی سعید قمی بر ماهیت متعالی و فراتر از فهم بشری خداوند تأکید می‌کند و با رویکردی عرفانی، به دنبال شناختی مستقیم و شهودی از خداوند است. در این مقاله، با استفاده از روش میدانی و کتابخانه‌ای و تحلیل انتقادی دیدگاه‌های دو فیلسوف، تلاش شده است تا به درک بهتری از مسئله شناخت ناپذیری خدا^۲ دست یابیم.

۲. زمینه تاریخی و فلسفی رویکردهای مقایسه‌ای

رویکردهای مقایسه‌ای، به عنوان ابزار قدرتمندی برای تحلیل و تفسیر پدیده‌های مختلف، ریشه در تاریخ طولانی تفکر بشری دارد. این رویکرد، که به دنبال یافتن شباهت‌ها، تفاوت‌ها و تعاملات میان پدیده‌های گوناگون است، از دیرباز مورد توجه اندیشمندان قرار گرفته است. ریشه‌های تاریخی مقایسه‌گری را می‌توان در تمدن‌های باستانی مانند یونان و روم جستجو کرد. فیلسوفان و مورخان یونانی و رومی به مقایسه ادیان، دولت‌ها و فرهنگ‌های مختلف می‌پرداختند. با ظهور اسلام و گسترش تمدن اسلامی، مقایسه ادیان و فلسفه‌ها به شدت مورد توجه قرار گرفت. فیلسوفان اسلامی مانند ابن سینا و فارابی با مقایسه فلسفه یونان با حکمت اسلامی، به غنی‌سازی این حوزه کمک شایانی کردند. در عصر جدید، با گسترش مطالعات تطبیقی در حوزه‌های مختلف، رویکردهای مقایسه‌ای به اوج خود رسید.

رویکردهای مقایسه‌ای از دیدگاه فلسفی نیز مورد توجه قرار گرفته است. پوزیتیویست‌ها با تأکید بر اهمیت مشاهده، تجربه و روش‌های علمی، مقایسه پدیده‌ها را بر اساس داده‌های

تجربی و قابل مشاهده مهم می‌دانستند. هرمنوتیک نیز به عنوان نظریه‌ای در مورد فهم و تفسیر متون و پدیده‌های فرهنگی، به مقایسه فرهنگی و تاریخی در تفسیر متون و پدیده‌ها می‌پردازد. فیلسوفان قاره‌ای نیز با نقد رویکردهای سستی مقایسه‌ای، بر اهمیت زمینه‌های تاریخی، فرهنگی و اجتماعی در فهم پدیده‌ها تاکید کردند. مقایسه به ما کمک می‌کند تا پدیده‌ها را بهتر درک کنیم، پیچیدگی آن‌ها را بشناسیم، الگوهای مشترک و تفاوت‌های آن‌ها را شناسایی کنیم، نظریه‌های جدید توسعه دهیم و دانش خود را گسترش دهیم. به طور کلی، رویکردهای مقایسه‌ای ابزاری قدرتمند برای تحلیل و تفسیر پدیده‌های مختلف است و به ما کمک می‌کند تا به درک بهتر از تنوع فرهنگی و تاریخی انسان دست یابیم.

۳. نقش تاریخی و فلسفی ویتگنشتاین: تحولی عمیق در اندیشه

لودویگ ویتگنشتاین، فیلسوف اتریشی قرن بیستم، یکی از تأثیرگذارترین اندیشمندان فلسفه بوده است. آثار و ایده‌های او، به ویژه در حوزه‌های فلسفه زبان، منطق و فلسفه ذهن، تحولی عمیق در تاریخ فلسفه ایجاد کرده است. وی را می‌توان یکی از بنیان‌گذاران فلسفه زبان تحلیلی دانست. او با تمرکز بر تحلیل زبان روزمره، به بررسی ماهیت مفاهیم، گزاره‌ها و معانی پرداخت. این رویکرد، به طور گسترده‌ای بر فلسفه تحلیلی قرن بیستم تأثیر گذاشته است. ویتگنشتاین با رویکردی نوآورانه به مسائل فلسفی سستی، راهکارهای جدیدی برای حل آنها ارائه داد. به عنوان مثال، او به مسائل مربوط به ماهیت ذهن، واقعیت و زبان خصوصی پرداخت و با ارائه تحلیل‌های دقیق، به بسیاری از پرسش‌های فلسفی پاسخ داد. اندیشه‌های وی تنها به فلسفه محدود نشد، بلکه بر رشته‌های دیگری مانند روانشناسی، علوم کامپیوتر و حتی ادبیات نیز تأثیرگذار بوده است.

ویتگنشتاین با تاکید بر نقش زبان در شکل‌گیری تفکر و واقعیت، به تحلیل مفاهیم، گزاره‌ها و بازی‌های زبانی پرداخت. او نشان داد که معنا و کاربرد کلمات در بافت‌های مختلف متفاوت است و نمی‌توان به یک تعریف ثابت و مطلق از مفاهیم دست یافت. وی به بررسی محدودیت‌های منطق کلاسیک پرداخت و نشان داد که منطق تنها یک ابزار برای تحلیل برخی از جنبه‌های زبان است. او با مفهوم "بازی‌های زبانی"، نشان داد که منطق در همه زمینه‌ها کاربرد ندارد.

ویتگنشتاین به نقد نظریه‌های سستی در مورد ذهن و آگاهی پرداخت و بر نقش بدن و زبان در شکل‌گیری تجربه ذهنی تاکید کرد. او با مفهوم "بازی‌های زبانی"، به تحلیل زبان

خصوصی و مسئله ذهن-بدن پرداخت. مطالعه آثار ویتگنشتاین برای درک بهتر فلسفه قرن بیستم و مسائل فلسفی معاصر ضروری است. اندیشه‌های او به ما کمک می‌کند تا الف) به زبان و نقش آن در تفکر به صورت دقیق‌تری نگاه کنیم. ب) محدودیت‌های منطق و روش‌های سنتی فلسفی را بهتر درک کنیم. ج) به مسائل مربوط به ذهن، آگاهی و واقعیت از زاویه جدیدی بنگریم. د) به تحلیل و ارزیابی بهتر نظریه‌های فلسفی بپردازیم.

۴. نظریه شناخت ناپذیری خدا در اندیشه ویتگنشتاین

ویتگنشتاین در آثار اولیه خود، تحت تأثیر پوزیتیویسم منطقی بود اما در آثار بعدی، از این دیدگاه فاصله گرفت و به رویکردی متفاوت دست یافت. او معتقد بود که محدودیت‌های زبان و روش‌های علمی، امکان شناخت کامل خداوند را محدود می‌کند. به عبارت دیگر، ماهیت خداوند فراتر از آن چیزی است که بتوان با زبان و مفاهیم علمی به طور کامل توصیف کرد. بنابراین، ویتگنشتاین بر این باور بود که معرفت دینی، به ویژه در شکل سنتی آن، از طریق روش‌های تجربی و علمی قابل تأیید نیست.

۱.۴ پوزیتیویسم و ویتگنشتاین

اصطلاح پوزیتیو از اوایل قرن نوزدهم وارد تاریخ تفکر و اندیشه فلسفی شده است و ریشه لغوی آن از مصدر لاتینی "ponere" به معنای نهادن و وضع کردن است. در زبان‌های انگلیسی و فرانسه، پوزیتیو به معنای قطعی و یقینی هم می‌باشد (کریمی، ۱۳۹۱: ۴۸). ویتگنشتاین در کتاب پژوهش‌های فلسفی اش در جلد یک بخش ۱۲۴ آکسفورد، می‌گوید: «فلسفه ممکن است به هیچ وجه کاری به کاربرد واقعی زبان نداشته باشد و می‌تواند نهایتاً فقط آن را توصیف کند» (کاپلستون، ۱۳۷۰: ۵۴۱). این بیان به محدودیت‌های زبان و تأثیر آن بر تفکر فلسفی اشاره دارد که به نوعی با پوزیتیویسم منطقی مرتبط است، زیرا هر دو بر اهمیت تحلیل دقیق و واقعیات تجربی تأکید دارند. در رویکرد پوزیتیویستی، ادعا می‌شود که گزاره‌ها را نباید صرفاً با صدق و کذبشان بسنجیم. بلکه ملاک ارزیابی گزاره‌ها، معنادار بودن یا بی‌معنا بودن آنها است. معنادار بودن گزاره‌ها بر اساس تحقیق‌پذیری و تجربه تعریف می‌شود. به همین دلیل، گزاره‌های حقوقی، اخلاقی، متافیزیکی و الهیاتی به دلیل عدم تجربه‌پذیری، بی‌معنا تلقی می‌شوند. این رویکرد در دیگر

آثار ویتگنشتاین، به‌ویژه در کتاب "رساله منطقی-فلسفی" (۱۹۵۱)، به وضوح نمایان است. او به بررسی ساختار زبان و رابطه آن با واقعیت می‌پردازد و بر این باور است که بسیاری از گزاره‌های متافیزیکی، از جمله گزاره‌های دینی، به دلیل عدم قابلیت تحقیق‌پذیری و تجربه، نمی‌توانند معرفت حقیقی به ما بدهند. وی به‌طور خاص بیان می‌کند که استفاده از زبان باید به "توصیف حقایق" محدود شود. محدودیت زبان ما موجب محدودیت درک ما از جهان می‌شود، زیرا در جهان بسیاری از امور وجود دارند که نمی‌توانند به راحتی در قالب زبان بیان شوند. ویتگنشتاین، در «پژوهش‌های فلسفی» گفته است: «فلسفه نبردی است بر ضد افسون شدن اندیشه ما به دست زبان (Wittgenstien, 1953: 109).

مباحث متافیزیکی، از جمله اخلاق و خدا، نیز در این دسته قرار می‌گیرند و به دلیل ماهیت خاصشان، فراتر از زبان هستند. ویتگنشتاین این مباحث را "امور سری" می‌نامد و بر این باور است که نمی‌توان آن‌ها را با زبان عقلانی توصیف کرد.

به همین دلیل، او استدلال می‌کند که گزاره‌های دینی غالباً بی‌معنا هستند. این بدان معنا نیست که او دین را مطلقاً نفی می‌کند، بلکه او معتقد است که درک آموزه‌های دینی بیشتر یک تجربه عرفانی است که نمی‌توان به راحتی آن را در قالب زبان بیان کرد. بنابراین، آموزه‌های دینی به عنوان معرفتی شخصی شناخته می‌شوند که خارج از قلمرو معمول شناخت قرار دارند. از این رو، شناخت خدا در زمره گزاره‌های متافیزیکی قرار دارد و تحقیق‌پذیری در مورد آن ممکن نیست. بنابراین، گزاره "خدا وجود دارد" نه تنها شناخت‌پذیر نیست، بلکه به عنوان یک گزاره بی‌معنا و شناخت‌ناپذیر تلقی می‌شود.

۲.۴ تفاوت نگرش ویتگنشتاین متقدم با ویتگنشتاین متأخر

نگرش ویتگنشتاین به دین بر پایه زبان است، اما او در دو مرحله مختلف از زندگی فلسفی‌اش دیدگاه‌های متفاوتی دارد. با این حال، در هر دو مرحله، زبان محور اندیشه اوست (فصلنامه فلسفی دوره جدید، ۱۳۷۹، شماره اول: ۲۱۵). در مرحله اول، ویتگنشتاین زبان را دارای ماهیت واحد و ساختار ثابت می‌داند. او به کمک نظریه تصویر، سعی می‌کند نشان دهد که زبان چگونه واقعیت‌های جهان را بازتاب می‌دهد. به عبارت دیگر، او می‌گوید که جهان از واقعیت‌هایی تشکیل شده که در فضای منطقی قرار دارند (ویتگنشتاین، ۱۳۶۹: ۱۷). ویتگنشتاین، با کاربرد اصطلاح "بازی زبانی" قصد داشت این مطلب را برجسته کند که سخن گفتن با زبان، گونه‌های "فعالیت" یا بخشی از

"شیوه زیست" است. ویتگنشتاین، در پژوهش‌ها فهرست بلندی از بازیهای زبانی را برشمرده است (Wittgenstien, 1953:23). این بدان معناست که تحلیل ساختار زبان به ما کمک می‌کند تا ساختار منطقی جهان را درک کنیم. او معتقد است که مرزهای زبان ما همان مرزهای جهان ما هستند. این نگرش بر اساس اتمیسم منطقی است و به همین دلیل، آنچه به تجربه نمی‌آید، از حوزه معنا خارج است. در نتیجه، قضایای دینی و الهیاتی نیز شامل این موارد می‌شوند. او می‌گوید: «خدا خود را در جهان آشکار نمی‌سازد، بنابراین نمی‌توان از آن پرسید و انتظار پاسخ داشت. دین بخشی از ارزش‌های رمزآلود است و نمی‌توان آن را با جملات معنادار بیان کرد» (همان).

در مرحله دوم، ویتگنشتاین متأخر، که عمیق‌تر و بنیادی‌تر است، دیدگاه‌های قبلی خود را تغییر می‌دهد. او به ماهیت‌گرایی (ایزومورفیسم) که اساس نظریه تصویر است، انتقاد می‌کند (همان). در این مرحله، او ساختار واحد زبان را کنار می‌گذارد و به جای آن، به "بازی‌های زبانی" و اشکال مختلف زندگی توجه می‌کند. او می‌گوید زبان کاربردهای متفاوتی دارد و نباید به دنبال توصیف یکسانی از جهان باشیم. اگر هم بخواهیم، ممکن است این توصیف‌ها به طرق متفاوتی بیان شوند که قابل تبدیل به یکدیگر نیستند. زبان‌های مختلف نشان‌دهنده علایق گوناگون هستند و هر کدام هدف و منطقی خاص خود را دارند. بنابراین، دین نیز می‌تواند ارزشمند باشد بدون آنکه درباره واقعیت حکم کند. بر اساس این تحلیل، ویتگنشتاین متأخر خصوصیات دین را به‌طور مستقل از واقعیت‌های عینی مورد بررسی قرار می‌دهد.

ویتگنشتاین در مرحله دوم از اندیشه خود، ایمان‌گرایی دینی را به گونه‌ای قابل بیان می‌داند و پیشنهاداتی در خصوص گرامر قضایای دینی ارائه می‌دهد که می‌تواند مورد قبول قرار گیرد. به نظر او، واژه‌های «خدا»، «گناه»، «معاد» و مشابه آنها، نوعی از حیات را نشان می‌دهند که در دل مؤمنان و ایمان آنان جاری است. این ایمان دینی نه عقلانی است و نه غیرعقلانی، بلکه پیش‌عقلانی است. پیش‌عقلانی بودن دین به این معناست که دین نه یک نظریه یا تعلیم عقلانی است، بلکه تعهدی نفسانی در برابر آنچه که مؤمن به آن ایمان دارد، محسوب می‌شود. از منظر وی، باور دینی استفاده از یک تصویر است. این تصویر، سراسر زندگی مؤمن را نظم و نسق می‌بخشد و همواره در پیش زمینه قرار دارد. اختلاف میان مؤمن و ملحد تنها در تصویری است که هر یک زندگی خود را بر پایه آن تنظیم و تنسيق می‌کند: «فرض کنید کسی بیمار است و می‌گوید: این بیماری نوعی مکافات عمل

است. و من می گویم: اگر بیمار باشم اصلاً به فکر مکافات نمیافتم. اگر شما بگویید: آیا به نقیض آن باور داری؟ می گویم: می توانید آن را باور به نقیض بخوانید، ولی با آنچه ما در عرف باور به نقیض می خوانیم سراسر فرق دارد؛ دیگرگونه، یا به شیوهای دیگر، فکر می کنم. تصویرهای دیگری دارم (Wittgenstien, 1966:55). قضایای دینی به نوعی اعلام تعهد در برابر یک صورت از حیات هستند. از این رو، زبان دینی زبانی است که حاوی مجموعه‌ای از بازی‌های زبانی خاص مؤمنان است. منطق این زبان، منطق شور و احساس و التزام فردی در برابر آن کسی است که مؤمن به او ایمان دارد (خاتمی، ۱۳۷۹: ۲۱۷). از اینجا نتیجه میشود که ویتگنشتاین، با باورهای دینی سر ناسازگاری ندارد؛ بلکه با شیوه دفاع از دین یا حمله به آن با تکیه بر فرضیه های علمی یا استدلالهای عقلی سر ناسازگاری دارد. او گفته است:

فرض کنید کسی باور به روز رستاخیز را راهنمای زندگی خود کند. هر گاه دست به کاری میزند، این باور نصب العین اوست. به تعبیری، چگونه بدانیم که آیا باید بگوییم او به تحقق روز جزا باور دارد یا نگوییم؟ پرسش از خود او کفایت نمیکند. احتمالاً خواهد گفت برهان دارم. ولی در واقع چیزی دارد که میتوان آن را اعتقاد راسخ خواند. این اعتقاد، نه از راه استدلال یا توسل به مبانی متعارف باور؛ بلکه از این راه مکشوف میشود که همه چیز را در زندگی او نظم و نسق میبخشد و ضبط و مهار میکند (Wittgenstien, 1966:53-54).

۳.۴ وجود خدا و دین از نظر ویتگنشتاین متاخر

به عقیده او، واژه دینی «خدا» به هیچ موجود خاصی دلالت نمی کند. بنابراین، جمله «خدا وجود دارد» به معنای اشاره به یک واقعیت خارجی نیست؛ بلکه این جمله صرفاً ابراز تعهد نفسانی مؤمنان به یک شکل از حیات تعهدی است که نه از طریق استدلال، بلکه از طریق تجربه شخصی به دست می آید. در پاسخ به این دیدگاه می توان گفت که اگرچه تجربه دینی معرفت حصولی و عقلانی نیست، اما نوعی معرفت شهودی به شمار می آید. ویتگنشتاین تلاش برای اثبات وجود خدا یا جاودانگی نفس را ناشی از سوء تفاهم هایی می داند که از ایمان دینی و نقش جملائی که درباره خدا و حیات اخروی در زندگی مؤمنان وجود دارد، ناشی می شود. از این امر که در بیرون از پیش فرضهای شاکله مفهومی دین، نمیتوانیم بدانیم که خدا وجود دارد یا نه، نتیجه نمی شود که خدا وجود ندارد؛ چیزی که نمی

شناخت ناپذیری خدا در نگاه ویتگنشتاین و ... (غلامحسین خدری و دیگران) ۱۰۳

توان گفت، فقط چیزی است که نمی توان گفت؛ نه اینکه چیزی است که وجود ندارد :
"اشتباه ما این است که در آنجا که باید به آنچه رخ میدهد چونان یک "پدیدار نخستین"
بنگریم، یعنی در جایی که باید بگوییم این بازی زبانی انجام میگیرد، در جستجوی تبیین
هستیم (Wittgenstien, 1953: 654) .

او دین را به عنوان یک گفتمان مستقل و خودمختار معرفی می کند. اگرچه او عبادت و
نیایش را نوعی بازی زبانی می داند، هیچگاه ادعا نکرده است که دین به طور مستقل شکلی
جداگانه از زندگی را ایجاد می کند. همچنین، او بیان می کند که ماهیت دین غیرتوصیفی و
غیرمعرفتی است، اما در عین حال دارای یک نظام دستوری است. به این ترتیب، دین به
عنوان یک نوع گفتمان مستقل شناخته می شود که نه با واقعیت مطابقت دارد و نه عدم
مطابقت. گفتمان علمی نیز هیچگونه تداخلی با گفتمان دینی ندارد؛ زیرا گفتمان دینی مستقل
و قائم به خود است. گفتمان علمی نه می تواند ثابت کند که گفتمان دینی از لحاظ
شناخت شناسی بی پایه است و نه می تواند آن را بی معنا قلمداد کند. به طور کلی، دیدگاه دینی
و علمی از یکدیگر متفاوت است. او در باره دین می گوید:

این کار را بکن! - این طور فکر کن! - ولی نمی تواند آن را مدلل کند، و همین که
بخواهد چنین کند، دافعه ایجاد میکند؛ چون در مقابل هر دلیلی که بیاورد، دلیل مخالف
قاطعی وجود دارد. متقاعد کننده تر این است که بگوییم: این طور فکر کن! - هر قدر
هم که عجیب به نظر رسد - یا نمی خواهی این کار را بکنی؟. این قدر دافعه دارد.
(Wittgenstien, 1984: 490-491).

ایمان دینی از نظر ویتگنشتاین با بدعت ها و خرافات تفاوت اساسی دارد. او
خرافه باوری را نوعی کاذب از نگرش به مسائل فوق طبیعی می داند و به همین دلیل آن را
علم کاذب می شمارد. ویتگنشتاین معتقد است که همان طور که فلسفه تحت تأثیر متافیزیک
قرار گرفته، خرافه نیز می تواند موجب انحراف دین شود.

آداب و عقاید دینی بازتاب دهنده یک شکل از حیات هستند و معنای آنها ناشی از
نقشی است که در عمل مؤمنان ایفا می کنند. مؤمنان عقاید خود را با استناد به شواهد و
تجربه های دینی توجیه می کنند. از این رو، نمی توان ادعا کرد که چون عقاید مؤمنان از نظر
عقلانی و تجربی قابل اثبات نیستند، باید از آنها دست کشید و گفت که اعمال مؤمنان
نادرست هستند (همان).

مفهوم زبان و محدودیت‌های آن در فهم خدا یکی از محورهای مهم دیگر در فلسفه ویتگنشتاین است. او به‌ویژه در آثار خود، به‌ویژه در "رساله منطقی-فلسفی" و "پژوهش‌های فلسفی"، به این موضوع پرداخته است. زیرا او بر این باور است که زبان تنها می‌تواند حقایق قابل توصیف را بیان کند. او می‌گوید: «حدود زبان من، حدود جهان من است» (ویتگنشتاین، ۱۳۶۹: بند ۲.۱). این بدان معناست که هر آنچه که نمی‌توان با زبان بیان کرد، از حوزه تجربه انسانی خارج است. در این راستا، ویتگنشتاین معتقد است که گزاره‌های دینی و مفاهیم مربوط به خدا به دلیل ماهیت خاصشان نمی‌توانند در چارچوب زبان به‌طور کامل بیان شوند. او بیان می‌کند که مسائل متافیزیکی، از جمله وجود خدا، نمی‌توانند به‌طور علمی و تجربی اثبات شوند و به همین دلیل، زبان قادر به توضیح آن‌ها نیست (ویتگنشتاین، ۱۹۵۳: بندهای یک و دو). ویتگنشتاین در دوره‌ی متأخر خود در باب مفهوم «بازی زبانی» بیان می‌کند که زبان مجموعه‌ای از کارکردها و کاربردهاست که در زمینه‌های مختلف به کار می‌رود. از این منظر، زبان دینی دارای قواعد خاص خود است که نمی‌توان آن را با زبان علمی سنجید (همان). در نتیجه از منظر وی، محدودیت‌های زبان در درک مفاهیم مربوط به خدا و مسائل دینی، به دلیل عدم توانایی زبان در بیان حقایق فراتر از تجربه، موجب می‌شود که این مسائل را نتوان به‌طور کامل و دقیق توصیف کرد. او به ما یادآوری می‌کند که در مورد مفاهیم دینی و اخلاقی، تجربه‌ی فردی و درک شهودی مهم‌تر از گزاره‌های تحلیلی و منطقی است.

۴.۴ نقد دیدگاه ویتگنشتاین و پوزیتیویسم

۱.۴.۴ نقد پوزیتیویسم

پوزیتیویسم ادعا می‌کند که تمامی گزاره‌های علمی باید تحقیق‌پذیر باشند، اما برخی فرضیات علمی نمی‌توانند بر اساس یک یا چند مشاهده، قوانین کلی قابل اعتمادی را ارائه دهند. به عنوان مثال، مشاهده یک مورد نقض، می‌تواند فرضیه را به کلی بی‌اعتبار سازد (خرم‌شاهی، ۱۳۷۸: ۲۸). این بدان معناست که فرضیات علمی اغلب بر مدار احتمالات حرکت می‌کنند و از قاطعیت لازم برخوردار نیستند. در نتیجه، نمی‌توان از تجربه‌گرایی علمی انتظار داشت که تولیدکننده قوانین کلی باشد. همچنین، گزاره پوزیتیویستی مبنی بر اینکه «معنای یک گزاره همانا روش تحقیق‌پذیری آن است» خود به دلیل عدم تحقیق‌پذیری، در واقع بی‌معنا و خودسپitzer است.

۲.۴.۴ بررسی متافیزیک

پوزیتیویسم منطقی به جای شک در درصد صحت گزاره‌های متافیزیکی، به مهمل بودن آن‌ها اشاره می‌کند. این دیدگاه ادعا می‌کند که حامیان متافیزیک دلیلی برای وجود پدیده‌های ورای طبیعی ندارند. در پاسخ به این ادعا، می‌توان گفت اگر استدلال به شهود عقلی باشد، کانت پیش‌تر به بی‌اعتباری این سخن اشاره کرده است (مهدوی نژاد، ۱۳۹۳: ۲۶۳). اگر گزاره‌های متافیزیکی در تجربیات حسی قابل آزمون نباشند، در این صورت سوال می‌شود که آیا این گزاره‌ها خود تحقیق‌پذیرند یا نه. عدم تحقیق‌پذیری این گزاره‌ها می‌تواند به زیر سوال بردن کلیت پوزیتیویسم منجر شود.

۳.۴.۴ شناخت خدا

اگر فرض کنیم خداوند شناخت‌ناپذیر است، این پرسش اساسی پیش می‌آید: چگونه ممکن است چنین خدایی در زندگی انسان تأثیر بگذارد؟ شناخت به معنای درک و آگاهی از ویژگی‌ها، صفات و اراده‌ی خداوند است. اگر خداوند از لحاظ معرفتی برای انسان‌ها در دسترس نباشد، چگونه می‌توان انتظار داشت که فردی بتواند با او ارتباط برقرار کند یا از او الهام بگیرد؟ بدون معرفت، امکان شکل‌گیری باور یا ایمان به خدا به شدت محدود می‌شود. انسان‌ها معمولاً از طریق شناخت، انتظار می‌رود که رفتار خود را بر اساس اصول و ارزش‌های الهی تنظیم کنند. اگر کسی نتواند خدا را بشناسد یا صفات او را درک کند، این پرسش مطرح می‌شود که چگونه می‌تواند به او ایمان بیاورد یا از راهنمایی‌های او بهره‌مند شود. علاوه بر این، تأثیر عملی خدا در زندگی انسان‌ها ممکن است از طریق احساسات، تجربیات معنوی و نشانه‌ها تجلی یابد. اما اگر خداوند به‌طور کامل ناشناخته باشد، این تجربیات چگونه قابل اعتبارسنجی هستند؟ به عبارتی، اگر خدا خارج از دسترس شناخت انسان باشد، چگونه می‌توانیم متوجه شویم که تأثیرات ادعایی او واقعاً از جانب اوست یا نه؟ به این ترتیب، این دیدگاه به چالشی بزرگ برای فهم و تجربه دینی منجر می‌شود. در واقع، ارتباط با خدا و تأثیرات او در زندگی فردی و اجتماعی بستگی به نوعی شناخت و معرفت از او دارد. این موضوع نه تنها به فلسفه‌ی دین بلکه به مسائل اخلاقی و معنوی نیز مرتبط می‌شود، زیرا انتظار تأثیرات عملی از خداوند بدون شناخت عمیق، دشوار و احتمالاً ناممکن به نظر می‌رسد.

۴.۴.۴ آفت‌های روش‌شناختی

آفت‌های روش‌شناختی در فلسفه علم به موانع و محدودیت‌های شناختی اشاره دارند که بر اثر روش‌های خاص تفکر ایجاد می‌شوند. تجربه‌گرایی افراطی، که تأکید بر داده‌های حسی و تجربی دارد، می‌تواند به تنگ‌نظری در پذیرش دیگر شیوه‌های شناخت، مانند استدلال‌های منطقی یا شهود، منجر شود. این رویکرد، در نتیجه، ممکن است غنای دانش را کاهش دهد. از سوی دیگر، دگماتیسم به معنای پذیرش اصول غیرقابل چالش است که مانع از بررسی مجدد و به‌روزرسانی دانش می‌شود. این دو عامل، در نهایت، باعث می‌شوند که نوعی انحصارگرایی در نظریه‌ها و روش‌ها به وجود آید که می‌تواند تنوع و نوآوری در شناخت را به خطر بیندازد. بنابراین، نیاز به رویکردی چندوجهی و انتقادی برای غلبه بر این آفت‌ها و گسترش دامنه شناخت وجود دارد.

۵.۴.۴ تفاوت معقولات

ویتگنشتاین به تمایز بین «معقولات اولی» و «معقولات ثانیه» توجه نکرده و این مسئله به درک نادرست او از مفاهیم ارزشی و اخلاقی منجر شده است. گزاره‌های اخلاقی به عنوان «معقولات ثانیه» به اراده و اختیار انسانی مرتبط هستند و می‌توانند به واقعیت‌های عمیق‌تری اشاره کنند (همان). تمایز بین معقولات اولی و معقولات ثانیه در فلسفه ویتگنشتاین به جنبه‌های بنیادین تفکر انسانی اشاره دارد. معقولات اولی شامل اصول منطقی و بدیهی هستند که درک آن‌ها نیاز به تأمل عمیق ندارد و به نوعی از شناخت غیرنقدی وابسته‌اند. به‌طور مثال، گزاره‌هایی مانند «اگر باران ببارد، زمین خیس می‌شود» از این دسته‌اند. در مقابل، معقولات ثانیه، به ویژه گزاره‌های اخلاقی، به فرآیندهای تفکر پیچیده‌تری وابسته‌اند که شامل انتخاب‌های ارادی، ارزش‌ها و استانداردهای اجتماعی می‌شود. ویتگنشتاین در تحلیل‌های خود به ارتباط این گزاره‌ها با اراده و اختیار انسانی توجه نکرده و این می‌تواند به کاهش عمق درک او از مفاهیم اخلاقی و ارزشی منجر شود. گزاره‌های اخلاقی می‌توانند به واقعیت‌های عمیق‌تری اشاره کنند که از تجربیات شخصی فراتر رفته و شامل ابعاد اجتماعی و فرهنگی نیز هستند. برای درک کامل این گزاره‌ها، نیاز به رویکردی چندبعدی وجود دارد که شامل فلسفه اخلاق، روانشناسی و جامعه‌شناسی باشد، تا بتوانیم به تحلیل بهتری از ساختارهای اخلاقی و معانی آن‌ها برسیم.

۶.۴.۴ محدودیت زبان در بیان و انتقال معرفت

ویتگنشتاین بیشتر به جای انکار معرفت، به نقد و بررسی محدودیت‌های زبان در بیان و انتقال معرفت می‌پرداخت. وی به طور قطع بین انواع مختلف معرفت تمایز قائل بود. او بین معرفت تجربی که از طریق تجربه حسی به دست می‌آید، معرفت منطقی که بر اساس قوانین منطق استوار است، و معرفت زبانی که از طریق استفاده از زبان شکل می‌گیرد، تمایز قائل شده و تنها معرفت‌های تجربی را معتبر می‌داند. اگرچه متافیزیک با علم تفاوت دارد، اما در کل بخشی از دانش بشری به حساب می‌آید و نمی‌توان آن را به کلی نادیده گرفت. نقد محدودیت‌های زبان در بیان و انتقال معرفت بشری از سوی ویتگنشتاین می‌تواند به بررسی محدودیت‌های رویکرد تجربی او مرتبط باشد. ویتگنشتاین در آثار خود به ویژه در «کتاب آبی» و «تحقیقات فلسفی»، عمدتاً بر اهمیت زبان و کاربرد آن تأکید می‌کند و به نوعی از «سکوت» در زمینه مسائل متافیزیکی سخن می‌گوید. او بر این باور است که بسیاری از مسائل فلسفی، به ویژه آن‌هایی که به معرفت و حقیقت مربوط می‌شوند، از طریق تجربیات حسی و زبان قابل حل نیستند. در عین حال، انکار کل معرفت بشری به دلیل تجربی بودن، به معنای نادیده گرفتن جنبه‌های غیرتجربی و متافیزیکی است که به درک عمیق‌تر از واقعیت و زندگی انسان کمک می‌کند. متافیزیک، با وجود تفاوت‌هایش با علم، می‌تواند به سؤالات اساسی در مورد وجود، معنا و ارزش‌ها پاسخ دهد. این ابعاد از دانش بشری، علی‌رغم عدم اعتبار تجربی‌شان، نمی‌توانند به‌طور کلی نادیده گرفته شوند؛ زیرا بسیاری از جنبه‌های زندگی انسانی و فلسفی به تفکرات غیرتجربی وابسته است. بنابراین، یک رویکرد جامع‌نگر در شناخت معرفت بشری باید شامل هر دو جنبه تجربی و غیرتجربی باشد تا بتواند تصویری کامل از واقعیت‌های انسانی ارائه دهد. این امر مستلزم تعامل و دیالوگ بین علوم تجربی و متافیزیک است.

۵. نقش تاریخی و فرهنگی قاضی سعید قمی در حکمت و فلسفه اسلامی

قاضی سعید قمی، فیلسوف، حکیم، عارف و فقیه برجسته‌ی شیعه در عصر صفوی، نقش محوری در ترویج و توسعه‌ی فلسفه و حکمت اسلامی ایفا کرد. وی با تالیفات گسترده و تعلیقات ارزشمند بر آثار فیلسوفان پیشین، به ویژه اشراقیون، به غنی‌سازی این حوزه پرداخت. وی با تلفیق عقل و نقل و تأکید بر اهمیت عرفان نظری در فهم عمیق معارف اسلامی، به یکی از چهره‌های شاخص فلسفه اسلامی در دوره صفوی تبدیل شد. آثار او

همچون «کلید بهشت» و «اسرار الصنایع» از منابع مهم برای پژوهشگران این حوزه به شمار می‌رود. نقش قاضی سعید قمی در انتقال میراث فلسفی و حکمی اسلامی به نسل‌های بعدی و همچنین در ایجاد یک سنت فلسفی پویا در ایران، بسیار قابل توجه است. قاضی سعید آثار متعددی در زمینه‌های مختلف از جمله فقه، اصول، حدیث، کلام، طب، فلسفه و عرفان از خود به یادگار گذاشت. این آثار، نشان از تسلط وی بر علوم مختلف و تلاش وی برای گسترش دانش و معرفت است. او در آثار خود به خوبی توانست علم و دین را با هم آشتی دهد و نشان داد که چگونه می‌توان از علوم عقلی برای فهم بهتر دین استفاده کرد. قاضی سعید به عنوان یک پزشک ماهر، به طب اهمیت زیادی می‌داد و در آثار خود به مباحث پزشکی و فلسفه طبیعت نیز پرداخته است. او با تالیفات و تدریس خود به ترویج فرهنگ اسلامی و شیعی در جامعه کمک شایانی کرد.

۶. مکتب شناخت سلبی خداوند

یکی از رویکردهای مهم در شناخت سلبی خداوند در فرهنگ اسلامی، دیدگاه قاضی سعید قمی است. این رویکرد به این باور اعتقاد دارد که شناخت خداوند نمی‌تواند از طریق اتصاف به صفات ایجابی انجام گیرد؛ بلکه باید به سلب صفات از ذات الهی پرداخت. به عبارتی، شناخت خداوند تنها از طریق ویژگی‌های سلبی امکان‌پذیر است و هرگونه ویژگی ایجابی به او نسبت داده نشود.

۱.۶ دیدگاه قاضی سعید قمی

قاضی سعید قمی، یکی از نمایندگان بارز رویکرد سلبی به شناخت خداوند، عارف مسلک و اخباری مذهب است. او شاگرد رجبعلی خیاط و همچنین حکمت الاشراق را در نزد فیض کاشانی و عبدالرزاق لاهیجی آموخته است (کربن، ۱۳۷۰: ۱۶۵). او در آثار خود به این نکته تأکید می‌کند که عقل انسانی به دلیل محدودیت‌هایش قادر به درک صفات نامحدود نیست. از این رو، شناخت خداوند باید با استفاده از روش‌های تنزیهی صورت گیرد.

علامه طباطبایی نیز در تحلیل‌های خود تحت عنوان «عدم غفلت از خدا» رویکرد تنزیهی مشابهی را مطرح می‌کند. او معتقد است که انسان‌ها خدا را از طریق عدم غفلت از

او می‌شناسند و برای تبیین این مفهوم به آیات قرآنی استناد می‌کند. به باور او، انسان‌ها در این درک برابرند و می‌توانند از دلایل عقلی و پاسخ‌های تنزیهی برای تصور خدا بهره‌برند. علامه می‌گوید که تصور خداوند از تنزیه مفاهیم و تصورات انسانی نشأت می‌گیرد؛ یعنی انسان می‌تواند تصورات خود را تعالی بخشد و آن‌ها را از نقایص و محدودیت‌ها منزّه کند. در این راستا، علامه بیان می‌کند که خداوند به‌عنوان موجود مطلق در همه صفاتش اطلاق دارد، ولی ما نمی‌توانیم با نگاه معمولی تصویری از مطلق داشته باشیم. او به‌طور خاص توضیح می‌دهد که تصورات مقید را می‌توان به تصورات مطلق تبدیل کرد؛ به‌عنوان مثال، هنگامی که می‌گوییم «انسان سفیدپوست دانشمند»، این واژه‌ها هر یک نمایانگر تصورات مطلق هستند. با حذف قید از مقید، به تصور مطلق دست می‌یابیم (طباطبایی، ۱۳۵۰: ۱۰۴-۱۰۵). در نتیجه، شناخت خداوند باید به‌صورت تنزیهی صورت گیرد.

رویکرد علامه طباطبایی به‌عنوان یک روش سلبی محسوب نمی‌شود، بلکه او شناخت خدا را به‌عنوان «عدم غفلت از خدا» تعبیر می‌کند. او می‌گوید که شناخت خداوند به معنای اتصاف صفات سلبی ممکن است و قاضی سعید نیز اتصاف صفات ایجابی به خداوند را سلب نقیض می‌داند. به‌طور مثال، غنی به معنای سلب نیاز، علم به معنای سلب جهل و قدرت به معنای سلب ناتوانی است. به‌عبارتی، هنگامی که گفته می‌شود «خداوند عالم است»، منظور این است که «خداوند جاهل نیست» و این بر اصول توحید حقیقی تأکید دارد که به معنای نفی صفات از واجب تعالی است.

قاضی سعید در ادامه می‌گوید: «صفاتٌ جَلَّ سُلْطَانُهُ صفاتٌ الاقرار لا صفاتٌ الإحاطه» (قاضی سعید قمی، ۱۳۵۶: ۳). او تأکید می‌کند که این روش از سوی ائمه اطهار به انسان‌ها آموزش داده شده است: «التوحيدُ بهِ نَفْيِ الصفاتِ عنه». نهایتاً، این نکته را می‌توان بیان کرد که صفات کمال خداوند و صفات کمال انسان نباید به‌عنوان مشترک لفظی شناخته شوند. به‌علاوه، اگر قرآن کریم خداوند متعال را به صفات ایجابی متصف کرده است، این اتصاف بیشتر به‌خاطر درک ناقص انسان‌ها از این صفات است (قاضی سعید قمی، ۱۳۵۶: ۳۲).

۲.۶ اقسام معرفت از دیدگاه قاضی سعید قمی

قاضی سعید قمی معرفت را به دو نوع تقسیم می‌کند: معرفت اقراری، که سلبی است، به شناختی اشاره دارد که از طریق اقرار به وجود خداوند حاصل می‌شود. در این نوع معرفت، ما به وجود خداوند اذعان می‌کنیم، اما نمی‌توانیم به طور کامل او را بشناسیم. او به این نکته

تأکید دارد که «إِنَّ الْعَقْلَ يَعْرِفُ الْخَالِقَ مِنْ جَهَةِ يُوجِبُ عَلَيْهِ الْإِقْرَارَ وَلَا يَعْرِفُ بِمَا يُوجِبُ لَهُ الْإِحَاطَةُ»؛ یعنی عقل از یک جهت به پروردگار معرفت اقراری دارد و از جهتی نمی‌تواند به او معرفت احاطه‌ای داشته باشد. معرفت احاطه‌ای، از سوی دیگر، به شناخت جامع و کامل از ذات و صفات الهی اشاره دارد که قاضی سعید آن را ممکن نمی‌داند. او اعتقاد دارد که ذات واجب تعالی از تمامی صفات مخلوقات خالی است. به عبارت دیگر، او تشبیه خداوند به اوصاف مخلوقات را نوعی شرک و کفر می‌داند. در این زمینه، قاضی سعید به سخن امام اشاره می‌کند که هر کسی خداوند را به اوصاف مخلوقاتش تشبیه کند، مشرک است.

به عقیده او، تشبیه خداوند به این معناست که ما بین واجب تعالی و ممکنات قائل به مشارکت شویم، خواه این مشارکت در امر ذاتی باشد یا عرضی. بنابراین، اگر صفاتی که بر مخلوقات اطلاق می‌شود بر خداوند هم اطلاق گردد، این امر با توحید منافات دارد. او می‌گوید: «أَنَّ تَعَالَى مُبَايِنٌ لِجَمِيعِ مَا خَلَقَهُ جَمِيعُ الصِّفَاتِ، فَوُجُودُهُ مُبَايِنٌ لِسَائِرِ الْوُجُودَاتِ وَعِلْمُهُ مُبَايِنٌ لِسَائِرِ الْعُلُومِ، وَهَكَذَا فِي جَمِيعِ الصِّفَاتِ».

قاضی سعید به تبیین نظریه‌های عینیت ذات و صفات و همچنین زیادت ذات و صفات می‌پردازد. او سلب صفات از ذات را توحید حقیقی می‌داند و صفات ایجابی را به معنای سلب نقیض تلقی می‌کند. در این راستا، او به دوازده حجاب نورانی و توصیف رمزی مراتب نور محمدی در عالم اشاره می‌کند و نزول آن از عالمی به عالم دیگر را از مجرای هفتاد هزار حجاب به جهان ناسوت بررسی می‌کند.

علاوه بر این، نظریه او درباره امام‌شناسی نیز با نظریه مربوط به تکوین عالم و حکمت تاریخ پیوند دارد. دوازده امام و دوازده عالم مربوط به آنها، رمزی از دوازده هزار است که به شناخت عمیق‌تری از عالم وجود می‌انجامد. قاضی سعید دریافتی از زمانه ارائه می‌دهد که با شناخت عالم مثال و جسم لطیف مطابقت دارد (کربن، ۱۳۷۰: ۱۶۷-۱۶۶).

۳.۶ دیدگاه قاضی سعید قمی در اشتراک وجود

قاضی سعید قمی در مورد واجب الوجود و ممکن الوجود به اشتراک لفظی قائل است و هرگز اشتراک معنوی را در این زمینه نمی‌پذیرد. او بر تنزه واجب الوجود از همه عوارض و اوصاف تأکید دارد و می‌گوید: «اتصاف او به هیچ چیز ممکن و محسوس نیست چرا که هر صفتی که هست صفت موجود به معنای مشهور است» (قاضی سعید قمی، ۱۳۵۶: ۶۹). علاوه بر این، او قول به زاید بودن صفات در واجب و نیز قول به عینیت صفات و

ذات واجب را رد می‌کند و آن را صحیح می‌داند. او به وضوح بیان می‌کند که شناخت این قول بر جمیع عقلا ظاهر است، بنابراین صفات عین ذات نمی‌توانند باشد (همان: ۶۸-۷۱). در ادامه، قاضی سعید در ذیل حدیث ثانی از باب ثانی در کتاب توحید صدوق می‌گوید: «و نظامُ توحیدِ الله نفی الصفاتِ عنه» که این را تأکیدی بر ابطال نظریه عینیت ذات و صفات می‌داند (همان: ۱۱۵-۱۱۷).

۷. شکاف ارتباطی میان انسان و خدا در دیدگاه سلبی

یکی از مهم‌ترین انتقاداتی که می‌توان به دیدگاه سلبی وارد کرد، این است که اصرار بر سلب کامل صفات ایجابی از خداوند، می‌تواند به ایجاد یک شکاف عمیق بین انسان و خدا منجر شود. اگر خدا را موجودی کاملاً نامعین و ناشناخته بدانیم، چگونه می‌توانیم با او ارتباط برقرار کنیم یا به او ایمان داشته باشیم؟ برخی از مفسران برای پاسخ به این چالش، به مفاهیمی مانند "اسماء حسنی" و "صفات جمال و جلال" متوسل شده‌اند تا بتوانند بین سلب و ایجاب یک توازن برقرار کنند. همچنین، برخی دیگر بر نقش عرفان و تجربه مستقیم الهی در شناخت خداوند تأکید کرده‌اند. لذا سلب مطلق صفات از خداوند می‌تواند به تناقض‌های منطقی منجر شود. به عنوان مثال، اگر بگوییم که خدا هیچ صفتی ندارد، حتی صفت وجود، چگونه می‌توانیم در مورد او سخن بگوییم یا او را از عدم متمایز کنیم؟ این نقد نیز بسیار جدی است و یکی از پیچیده‌ترین مسائل در الهیات سلبی است. در نتیجه برخی از مفسران برای حل این تناقض، به مفاهیم متافیزیکی پیچیده‌ای مانند "وجود صرف" و "ذات لایتناهی" متوسل شده‌اند. با این حال، این مفاهیم خود نیازمند تبیین و توجیه بیشتری هستند. نقدهای فلسفی بر دیدگاه سلبی بسیار متنوع و گسترده است. برخی از این نقدها به ماهیت زبان و امکان شناخت فراتر از زبان مربوط می‌شود، برخی دیگر به رابطه بین عقل و ایمان می‌پردازد و برخی دیگر به مسائل مربوط به وجودشناسی و هستی‌شناسی می‌پردازند.

۸. تشابهات و تمایزات آنان از همدیگر

ویتگنشتاین و قاضی سعید قمی هر دو از مکتب سلبی دفاع می‌کنند و شناخت خدا را به روش ایجابی نمی‌پذیرند و هر دو به نوعی به محدودیت‌های معرفت تجربی انتقاد دارند. اما تفاوت‌هایی در دیدگاه‌هایشان وجود دارد:

۱. ویتگنشتاین معرفت را محدود به گزاره‌های تجربی می‌کند و تنها آن‌ها را تجربه‌پذیر می‌داند. در مقابل، قاضی سعید قضایای غیرتجربی و متافیزیکی را نیز به عنوان نوعی معرفت، شامل گزاره‌های اخلاقی، حقوقی و دینی، می‌پذیرد.
۲. ویتگنشتاین شناخت خدا را غیرممکن می‌داند، اما قاضی سعید، هرچند سلبی مسلک است، شناخت خدا را از طریق گزاره‌های سلبی ممکن می‌داند.
۳. ویتگنشتاین گزاره‌های متافیزیکی را بی‌معنا تلقی می‌کند، در حالی که قاضی سعید اعتقاد دارد که این گزاره‌ها دارای معنا و مفهوم هستند.
۴. ویتگنشتاین ادعا می‌کند که گزاره‌های غیرتجربی تأثیری در زندگی انسان ندارند و فایده‌ای از آن‌ها مترتب نمی‌شود. اما قاضی سعید تأثیر گزاره‌های متافیزیکی را در زندگی انسان نه تنها می‌پذیرد، بلکه آن را برای باورهای دینی ضروری می‌داند.

۹. نتیجه‌گیری

ویتگنشتاین در آثار اولیه خود، با اتخاذ رویکردی تجربی، گزاره‌های متافیزیکی را فاقد معنا می‌دانست. با این حال، در آثار بعدی، او به پیچیدگی زبان و نقش آن در شکل‌گیری معرفت پی برد و دیدگاه خود را تعدیل کرد. تحول فکری وی از یک رویکرد تجربی صرف به سمت یک رویکرد زبان‌محور، با مفهوم "بازی‌های زبانی" ارتباط تنگاتنگی دارد. این تحول نشان می‌دهد که زبان نه تنها ابزاری برای توصیف واقعیت، بلکه سازنده واقعیت است. از سوی دیگر، قاضی سعید قمی با تأکید بر خداشناسی سلبی، تلاش کرده است تا به شناختی از خدا دست یابد که از محدودیت‌های زبان و عقل تجاوز کند. با این حال، این دیدگاه نیز با چالش‌هایی مانند تناقض در سلب صفات و مشکل در اثبات وجود خدا مواجه است. هر دو دیدگاه، چالش‌های فلسفی و معرفت‌شناختی جدی را مطرح می‌کنند و هر دو دیدگاه، نیز سهم مهمی در شکل‌گیری مباحث فلسفی معاصر داشته‌اند. با این حال، برای رسیدن به یک تصویر جامع از واقعیت کامل معرفت و وجود خدا، ناکام مانده‌اند و نیازمند تلفیق و تکامل این دیدگاه‌ها، با در نظر گرفتن دستاوردهای دیگر حوزه‌های فلسفی، هستیم. این امر مستلزم آن است که به طور همزمان به پیچیدگی زبان، محدودیت‌های عقل، و اهمیت تجربه زیسته توجه کنیم.

پی‌نوشت‌ها

۱. رویکرد سلبی یا (نفی) به روشی اشاره دارد که در آن ویژگی‌های خداوند به جای بیان صفات مثبت، از طریق نفی صفات انسانی و مادی توضیح داده می‌شود. به عبارتی، در این رویکرد، بیشتر بر این تأکید می‌شود که خداوند چه نیست تا اینکه او چه هست. به عنوان مثال، گفته می‌شود که خداوند نه تنها محدود نیست، بلکه از صفات انسانی مانند نیاز، ضعف و خطا عاری است. این نوع رویکرد در فلسفه‌های دینی مختلف، از جمله نوافلاطون‌یسم و برخی از تفکرات اسلامی، به‌طور برجسته‌ای مطرح شده است.
۲. شناخت ناپذیری به معنای عدم توانایی انسان در شناخت کامل یا درک خداوند است. این مفهوم بر این اساس استوار است که خداوند از حدود و محدودیت‌های انسانی فراتر است و صفات او به گونه‌ای است که نمی‌توان به‌طور کامل درک یا توصیفش کرد. این ایده معمولاً با اعتقاد به اینکه خداوند از حواس و تجربه‌های انسانی فراتر است، پیوند دارد و به همین دلیل، انسان نمی‌تواند به شناختی جامع و کامل از او دست یابد.

کتاب‌نامه

- خاتمی، محمود، (۱۳۷۹). ویتگنشتاین و دین، مجله فلسفه، سال اول، شماره اول، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه تهران.
- خرم‌شاهی بهاء الدین. (۱۳۷۸)، پوزیتیویسم منطقی، انتشارات، علمی فرهنگی چاپ دوم، تهران.
- قاضی سعید محمد ابن محمد مفید القمی. (۱۳۵۶)، شرح توحید صدوق، ج سوم، مصحح نجفقلی حبیبی تهران: انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، چاپ نوبت اول، تهران.
- طباطبایی، محمد حسین، (۱۳۵۰)، اصول فلسفه و روش رئالیسم جلد سوم، انتشارات صدرا، قم.
- کاپلستون، فردریک. (۱۳۷۰). تاریخ فلسفه، انتشارات علمی فرهنگی، جلد هشتم، چاپ اول، تهران.
- کریمی، جلیل. (۱۳۹۱). پوزیتیویسم و جامعه‌شناسی، انتشارات دانشگاه رازی، چاپ اول، تهران.
- مهدوی نژاد محمد حسین. (۱۳۹۳)، دین و دانش، انتشارات دانشگاه امام صادق، چاپ سوم، تهران
- ویتگنشتاین، لودویگ. (۱۳۶۹). رساله منطقی-فلسفی، تراکتاتوس، ترجمه محمود عابدیان، جهاد دانشگاهی، چاپ نوبت اول، تهران.
- ویتگنشتاین، لودویگ. (۱۹۵۳). پژوهش‌های فلسفی، ترجمه حسین میرزایی، بندهای یک و دو، نشر نی، تهران.
- هانری کربن. (۱۳۷۰). تاریخ فلسفه اسلامی جلد دوم، مترجم جواد طباطبایی، چاپ اول تهران.

۱۱۴ جامعه پژوهی فرهنگی، سال ۱۶، شماره ۲، تابستان ۱۴۰۴

wittgenstein, L. J. J. (1966), Lectures and Conversations, C. Barret (ed.), Oxford.

wittgenstein, L. J. J. (1984), Vermischte Bemerkungen, in: Werkausgabe Band 8, Suhrkamp, Frankfurt am Main